A C T A U N I V E R S I T A T I S L O D Z I E N S I S
FOLIA LINGUISTICA 14, 1986

Grażyna Rytter

SŁOWIAŃSKIE 'UPIÓR', 'WAMPIR', 'NIETOPERZ' (PROPOZYCJA ETYMOLOGII)

We współczesnych językach słowiańskich znaczenie 'wampir' stanowi ogniwo łączące znaczenia 'upiór' i 'nietoperz'; jest ono synonimiczne wobec 'upiór', z drugiej zaś strony jego zakres częściowo pokrywa się z 'nietoperz'. Powyższe powiązania znaczeniowe posiadają następujące odpowiedniki formalne:

'upiór' = 'wampir'

1. Według wierzeń ludowych "żywy trup", nieboszczyk powracający nocą, aby wypijać krew ze śpiących ludzi:
pol. *upiór, wampir,* dial. *wampir, wempir, wypiór,* wsch. małop. *łupior, lupirz*[1], st. pol. *upir*[2], *upier, lupirz, wempir*[3]; *upierzyca* (f.) notowane od poł. XVIII w.[4],
kaszub. *up'ór, wpp'or, up'ón, wupi, ųupi, hãpi, ropi, ųopi, ųepi, ųèpi,* także: *niełãp, połąp*[5],

---

[1] J. K a r ł o w i c z, *Słownik gwar polskich,* Kraków 1900-1907, t. 6, s. 32, 218.

[2] "Marchułt, teraz mowią *upir,* poczwara grobowa, *ſtra ſzydło nocne*" - I. W ł o d e k, *Słownik polski dawny czyli zebranie słow dawnych zaniedbanych polskich z ich tłomaczeniem,* Rzym 1780, s. 33; nadto A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego,* Warszawa 1970, s. 594 (bez chronologii i lokalizacji).

[3] J. K a r ł o w i c z, A. K r y ń s k i, W. N i e d ź w i e d z k i, *Słownik języka polskiego,* Warszawa 1900-1919, t. 7, s. 324.

[4] "Hekate, *upierzyca* czyli strzyga" - "Monitor Warszawski", cyt. wg: S. B. L i n d e, *Słownik języka polskiego,* Warszawa 1854-1860, t. 6, s. 150.

[5] B. S y c h t a, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej,* Wrocław 1967-1976, t. 3, s. 330-333, t. 6, s. 24, 26.

czes. *upír*, *upeřice* (f.), *vampýr* (notowane od poł. XIX w.),
słow. *upír*, *vampír*[6],
ros. вампир (notowane od 1. poł. XIX w.)[7], także упырь[8], dawniej też упирь, dial. pd. ros. обырь, упырь[9],
ukr. опирь, упирь, упириця (f.), 'upiorzyca, strzyga', опириця (f.) 'czarownica'[10],
brus. упир, dial. 'упар, в'упар[11],
schorw. *upir*, *upirina* (dawne)[12], *vàmpīr* (współcz.)[13],
bułg. вампир, dial. вапир, въпир, вепир, випир, ляпир, вапирица (f.)[14], dial. pd. zach. вампир, въмпир[15].

2. Istota mityczna, zły duch przebywający w odosobnionych miejscach, niebezpieczny dla ludzi:
pol. dial. *lupirs*[16]; bułg. dial. вапирин[17]

---

[6] V. M a c h e k, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praga 1968, s. 669; *Slovník slovenského jazyka*, red. Št. P e c i a r, Bratysława 1959–1968, t. 5, s. 18.

[7] Словарь церковнославянского и русского языка, изд. II отд. Имп. АН, Petersburg 1867–1868, t. 1, s. 206; Словарь современного русского литературного языка, ред. В. И. Ч е р н ы ш е в, Москва 1950–1965, t. 2, s. 46.

[8] W języku st. rus. nie notowane (por. И. И. С р е з н е в с к и й, Материалы для словаря древнерусского языка, Москва 1958). Zdaniem N. Szanskiego występuje w języku rosyjskim od XVI w. (Н. М. Ш а н с к и й, Краткий этимологический словарь русского языка, Москва 1971, s. 466), jednak *Kartoteka rosyjskiego języka potocznego XVI–XVII w.*, znajdująca się w Uniwersytecie Leningradzkim, nie notuje.

[9] В. Д а л ь, Толковый словарь живого великорусского языка, Москва 1978–1980, t. 4, s. 506; F. M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Amsterdam 1970, s. 375.

[10] Б. Г р і н ч е н к о, Словарь українськоі мови, Київ 1907–1909, t. 3, s. 56, t. 4, s. 344; J. H o l u b, F. K o p e č n ý, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praga 1952, s. 403.

[11] Cyt. wg: W. B o r y ś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975, s. 158.

[12] Tamże.

[13] V. F r a n č i ć, *Słownik serbochorwacko-polski*, t. 2, Warszawa 1956–1959, s. 1126.

[14] В. Г е о р г и е в, И. Г ъ л ъ б о в, Й. З а и м о в, С. И л ч е в, Български етимологичен речник, т. 2, София 1962, s. 117.

[15] M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörtberbuch...*, s. 374.

[16] K a r ł o w i c z, *Słownik gwar...*, t. 6, s. 32.

[17] Георгиев [i in.], Български..., t. 2, s. 117.

'upiór' I 'wampir' I 'nietoperz'

(Zool.) *Desmodontidae*, rodzaj egzotycznych nietoperzy zamieszkujących Amerykę Środk. i Pd., odżywiających się wyłącznie krwią ptaków i zwierząt:
znaczenie we wszystkich językach słowiańskich jednakowe, np. pol. *wampir*, czes. *vampýr* (notowane od 1. poł. XIX w.), ros. вампир, bułg. i schorw. вампир[18]

'nietoperz'

(Zool.) *Vespertilio*, zwierzę nocne odżywiające się owadami, potocznie traktowane jako podobne do myszy:
pol. *nietoperz*, dial. także *latoperz*, *latopierz*, *mętopierz*, *niedoperz*, *gacoperz*, maz. *kacoperz*, śląsk. *garďopyš*[19], st. pol. (od XIV w.) *netopyrz*, *nietopyrz*, *nietoperz*, *niedopyrz*[20],
dłuż. *ńetopyr/nédoper*; głuż. *njetopyr/njedopyr*[21],
czes. *netopýr*, *letopýř*, dial. han. *letopéř*, st. czes. *netopýr*[22],
słow. *netopier*[23],
ros. (rzadko) нетопырь[24], st. rus. нетопырь, нетътырь (XI w.), нопотырь (XII w.)[25],
ukr. нетопир, непотир, недопир, топир, кочопир, пергач[26],
bułg. прилеп,
serb. *netopjer*, *nadopir*,

---

[18] F. M i k l o s i c h, *Dictionnaire abrégé de six langues Slaves. Kratkij slovar' šesti slavjanskix jazykov*, Amsterdam 1974, s. 56; t e n ż e, *Etymologisches Wörterbuch...*, s. 374.

[19] J. S m y l, *Nazwy nietoperza w gwarach polskich*, "Poradnik Językowy" 1958, nr 4, s. 175 n.

[20] J. R o s t a f i ń s k i, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi*, t. 1, s. 433, t. 2, Kraków 1900, s. 37, 224, 320, 326.

[21] W. B u d z i s z e w s k a, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław 1965, s. 87-88; M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörterbuch...*, s. 214.

[22] M o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 244.

[23] *Slovník slovenského...*, t. 2, s. 358.

[24] Używane powszechnie w ros. летучая мышь jest dokładniej omawiane na s. 136.

[25] Wszystkie przykłady wg: C r e z n e v s k i j, Материалы..., t. 2, s. 419, 434.

[26] B u d z i s z e w s k a, *Słowiańskie słownictwo...*, s. 88.

słoweń. (dawne) *netopyr(ь), nopotyrь, nepьtyrь, neptyrь; nadopir, matopir, topir, letopir* [27].

Porównanie znaczenia słow, 'upiór', 'wampir' i 'nietoperz' wskazuje na powszechność występowania formy typu pol. *wampir* w znaczeniu 'upiór' oraz 'egzotyczny nietoperz', przy czym to drugie znaczenie jest notowane na terenie słowiańskim, a także całej Europy stosunkowo późno i niemal w tym samym, XIX w. W znaczeniu "swojskiego" nietoperza (*Vespertilio*) formy typu pol. *wampir* nie są używane.

ETYMOLOGIA OG. SŁOW. *VAMPIR* (*DESMODONTIDAE*)

Wprawdzie A. Brückner stwierdzał, iż "nazwa jest słowiańska, ale pojęcie wampira i praktyki o nim urosły nie między Słowianami, chociaż w imię słowiańskie obleczone, podjęły wędrówkę po świecie" [28], niemniej z czasem skorygował swą opinię lokalizując wyraz o europejskim zasięgu na terenach pd. słow.; jego źródłem byłoby bułg. вампир [29]. Pochodzenie tego wyrazu dokładniej tłumaczy V. Machek: nazwa stała się znana w całej Europie w 1. poł. XVIII w. w związku z rzekomymi aferami z wampirami, które zdarzyły się w Serbii i były szeroko rozpowszechniane przez ówczesne druki [30]. Z powyższego wynikałoby, że znaczenie og. słow. 'egzotyczny nietoperz' jest wtórne wobec pierwotnego 'upiór' oraz że wywodzi się z dość niesamowitego skojarzenia - analogii w sposobie odżywiania się "swojskich" nietoperzy i upiorów.

Obecność połączenia [a + m] można by tłumaczyć jako wynik graficznej substytucji samogłoski nosowej wyrazu obecnego w niektórych gwarach pd. słow., np. na dialektalnej peryferii pd. słoweńskiej i w niektórych gwarach macedońskich [31], jednak bardziej prawdopodobne jest upatrywanie og. słow. (i og. europ.) wzorca w tych dialektach bułgarskich i słoweńskich, gdzie występowało po-

---

[27] M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörterbuch...*, s. 214.

[28] A. B r ü c k n e r, *Mitologia polska. Studium porównawcze*, Warszawa 1924, s. 5 (oraz przypis).

[29] B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny...*, s. 594.

[30] M a c h e k, *Etymologický slovník...*, s. 669.

[31] Z. S t i e b e r, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*, Warszawa 1969, s. 46.

łączenie [samogłoska ustna + N], tzn. w których psł. połączenie typu **ĄN* nigdy nie przeszło w **ǫ*[32].

PRZEGLĄD ETYMOLOGII SŁOW. 'UPIÓR'

Wśród typowych sposobów wyjaśniania pochodzenia formy i pierwotnego znaczenia wyrazu warto wymienić etymologię A. Brücknera wywodzącego buług. dial. *vampir* z psł. **(v)ǫpyr, *ǫpir,* z rdzeniem tożsamym dawnemu *pyrъ, ptyrъ* 'ptactwo', obecnym nadto w psł. **netopyrь*. Brückner uzasadnia swe objaśnienie istnieniem pierwotnego wyobrażenia o 'upiorze' jako ptaku nocnym z długim dziobem[33]. Podobnie sądzą J. Holub i F. Kopečný wiążąc rekonstruowany rdzeń **pirь* z podstawą **per-* 'pióro' i ustalając pierwotne **ǫpyrь* 'nie-ptak'[34]. Taki sam rdzeń wydziela A. Vaillant w zestawieniu z czasownikiem **paríti* i dla psł. **upirь* przyjmuje pierwotne znaczenie 'przywidzenie, zmarły znikający z mogiły'[35]. Według V. Georgieva[36] pierwotną formę stanowi **ǫpirь*: kontynuują ją buług. Въпир, вапир oraz postaci wyrazu z nagłosowym *up-* w ros., brus., ukr., czes. i schorw., zaś pol. *upiór* to zapożyczenie z ros. W języku polskim postać *wypiór* wywodzi się z **wąpir* (działanie etymologii ludowej), natomiast buług. dial. formy posiadające w nagłosie element nosowy, pojawiły się jako zapożyczenia z grec. βαμπύρος. Obcojęzyczne źródło dla psł. **vampirъ* (z tur. *ubęr*) przyjmuje także F. Miklosich[37], które w odniesieniu do ros. упырь podtrzymuje N. Szanskij[38]; możliwości zapożyczenia z któregoś z języków tureckich nie wykluczają też J. Holub i F. Kopečný[39].

---

[32] S t i e b e r, *op. cit.*; С. Б. Б е р н ш т е й н, Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва 1961, s. 243.

[33] B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny...*, s. 594.

[34] H o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 244; por. także S. U t ě š e n ý, *O nazwach nietoperza w gwarach czeskich*, "Poradnik Językowy" 1959, nr 9.

[35] A. V a i l l a n t, *Slave commun upirĭ, s.-cr. vàmpir*, "Slavia" 1931, roč. 10, seš. 4, s. 673 n.

[36] Г е о р г и е в [i in.], Български..., t. 2, s. 117.

[37] M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörterbuch...*, s. 375.

[38] Ш а н с к и й, Краткий этимологический..., s. 466.

[39] H o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 403; przegląd

Przegląd etymologii słow. 'upiór' pozwala przyjąć, iż wśród językoznawców nie ma jednoznacznego w tym względzie stanowiska, żadna też z interpretacji nie uwzględnia ciekawych form kaszubskich typu *up'ón, opi.* Trudno też przyjąć wyjaśnianie pochodzenia poprzez zapożyczenie (z innych języków słowiańskich, z greckiego, z tureckich). Przeczy temu powszechność i dawność pojęcia o 'upiorze' na obszarze całej Słowiańszczyzny. W celu wyjaśnienia etymologii wyrazu niezbędna jest jednak dokładniejsza analiza systemu wierzeń i wyobrażeń pogańskich Słowian oraz ludowej współczesnej wizji "tamtego" świata, z którymi związane jest pochodzenie og. słow. 'upiór'.

Zakres poszukiwań w ramach wymienionego systemu semiotycznego może uściślić pierwotna forma etymologizowanego wyrazu. Dlatego też poszukiwanie jej pierwotnej postaci rozpoczniemy od fonetycznej analizy współczesnych form w językach słowiańskich.

ANALIZA FONETYCZNA WSP. SŁOW. 'UPIÓR'

Przedmiotem analizy pomocnej w ustaleniu wyjściowej formy ogólnosłowiańskiej mogą być tylko te współczesne formy, które występują w językach zachowujących miękkość wargowych przed samogłoską, tzn. rozróżniających /p/ - /p'/ w tej pozycji. Spośród zapisów, którymi dysponujemy, będą to formy w języku rosyjskim, białoruskim, polskim i niektórych gwarach kaszubskich. Język polski i niektóre gwary kaszubskie wykazują obecność /p'/ w temacie wyrazu, język białoruski wskazuje na /p/ twarde, natomiast rosyjski zarówno na /p/ jak i /p'/. Spółgłoska /p'/ w formach zachodniosłowiańskich występuje w połączeniu z samogłoską /i/, /e/, /'o/, gdzie /i/ ≤* /i/, /er/ ≤ /ir/, /'or/ ≤ /er/, natomiast w języku rosyjskim i białoruskim po /p/ twardym mamy /y/ oraz /o/ - tak można sądzić w oparciu o brus. dial. 'ynap, в'ynap z samogłoską w pozycji nieakcentowanej.

W celu ustalenia og. słow. postaci wygłosu fonetycznego podobnie możemy brać pod uwagę tylko te z języków, które zachowały opozycję /r/ - /r'/ (dolnołużycki, rosyjski, bułgarski) lub

innych etymologii wywodzących wyraz psł. m. in. z języków indoirańskich podaje M. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва 1964-1973, t. 4, s. 165.

wskazują na ich historyczne rozróżnianie (/r/ - /ř/ w języku polskim i czeskim). Zestawienie form występujących w wymienionych językach wskazuje, że mamy tu zarówno ślady /r'/ (-*rь, -*rjь) - tak w polskim i rosyjskim - jak i (znacznie częściej) /r/ twarde: w polskim, czeskim, bułgarskim. Większa częstotliwość występowania /r/ twardego w pozycji wygłosu oraz istnienie form obocznych w tym samym języku (tu: polskim) przemawia na korzyść uznania wygłosu ze spółgłoską twardą jako typowego.

Powyższe ustalenia pozwalają zakreślić granice dalszych poszukiwań etymologicznych wśród tematów rekonstruowanych jako:

1) *ʉpyrъ, *ʉpirъ, *ʉporъ

2) *ǫpyrъ, *ǫpirъ, *ǫporъ (w oparciu o gwar. kaszub. *wǫp'or*, pol. dial. *wampir*, buług. dial. pd. zach. вампир, въмпир),

3) *ʉpenъ (w oparciu o kaszub. *ʉp'ón*) - z możliwością występowania innej, ale również płynnej spółgłoski /n/

4) *op- (na podstawie kaszub. *ǫpi, hâpi, ropi*, w których w nagłosie mamy różne spółgłoski protetyczne).

W wyniku porównania tematów typu *ʉpyrъ z *ʉpenъ możemy dalej wydzielić wspólny element *ʉp-, który powinien być nośnikiem pierwotnego znaczenia wyrazu: element ten byłby więc pierwotnym wyrazem pierwiastkowym. Rekonstruowane psł. *ʉpenъ byłoby więc pierwotnym tematem spółgłoskowym na -*en*- (*ʉpen-o*), z rdzeniem spółgłoskowym *ʉp- poszerzonym przez sufiks -*en*-. Z kolei występujące po rdzennym *ʉp- dwugłoskowe połączenia -*ir*-, -*yr*-, -*or*- mogą być kontynuantami ie. determinatywu -*r*, który mógł w psł. stracić swą funkcję i zlać się z rdzeniem, w wyniku czego mielibyśmy wewnątrz tematu dość rozwiniętą apofonię (por. litewsk. *uparas*). W takim razie możliwe jest, iż rekonstruowane tu *ʉp - *en*- oraz *ʉp - *ir*-(-*er*-, -*or*-) i *ǫpir-(-*er*-, -*or*-) zachowują ślad starych ie. heteroklitycznych tematów -*r/n*-.

Wyjaśnienia wymaga pierwiastkowy wyraz *op-: ponieważ zawierające go kaszubskie formy typu *opi* posiadają współcześnie formę przymiotnika (gen. *opiego*), są podstawy, aby rekonstruować ich dawną formę jako *opьjь, z sufiksem -*ьjь (por. inne kaszub. *trupi* 'upiór'). Pierwotna forma z sufiksem -*ьjь byłaby więc przymiotnikiem odrzeczownikowym (co zgadzałoby się ze współcz. *opi*, gen. *opiego*), albo też mamy tu stary rzeczownik masc. z formantem -*ьjь i z tą samą podstawą derywacyjną, w którym czysto fonetyczne procesy doprowadziły do przekształceń [-*ьjь > -*iji* > > -*i*].

Sumując powyższe możemy powiedzieć, że słow. 'upiór' posiadał pierwotną formę wyrazu pierwiastkowego **up-*, **op-*; ich ie. odpowiedniki fonetyczne byłyby: ***up-*, ***uep-*, ***uop-* oraz ***ap-*. Pierwiastkowe rdzenie miały w ie. znaczenie 'woda'[40].

Dalsza rekonstrukcja zmierzać będzie do ustalenia pierwotnego znaczenia wyrazu w psł.

REKONSTRUKCJA PIERWOTNEGO ZNACZENIA OG. SŁOW. 'UPIÓR'

Wobec braku zapisów wyrazu w zabytkach piśmiennictwa słowiańskiego[41] jedynym właściwie źródłem pomocnym w określeniu jego dawnego znaczenia są ludowe słowiańskie wierzenia i wyobrażenia związane z upiorem. Z danych tych (por. też znaczenie 2. słow. 'upiór' na s. 124 notowane w dialektach) wynika, że istota (?) zwana upiorem (wampirem) nie jest jednoznacznie krwiożercza: jest to ogólnie 'ciało nieboszczyka w jakiś sposób »nieczyste«', a poza tym nie tylko "żywy trup", lecz także demon, a więc istota niematerialna, przebywająca w odludnych miejscach najczęściej związanych z wodą. Cenna jest w tym względzie informacja o wierzeniach kaszubskich[42], iż bezpieczną (i naturalną) zaporę przed upiorem stanowi woda: są to rzeki i jeziora oddzielające siedziby ludzkie od cmentarza. Również zakłócenia w cyrkulacji wody w przyrodzie (suszę) wiąże lud słowiański dość powszechnie z wpływem nieboszczyków: ofiara z "nieczystego" ciała lub krzyża wyrwanego z mogiły je chroniącej, wrzucona do wody jest częścią obrzędu wywołującego deszcz wśród ludu serbskiego, bułgarskiego,

---

[40] J. P o k o r n y, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern 1949-1959, s. 51-52, 1149.

[41] Do rekonstrukcji postaci rdzenia wyrazu w st. rus. mało przydatny okazuje się antroponim Упирь Лихой, gdyż zapis ten nie jest pewny: odnosi się do XI w., ale występuje w zabytku z XV stulecia, co nasuwa możliwość przekształcenia przez kopistę. Zdaniem T. Skuliny antroponim ten jako typ strukturalny w st. rus. byłby wyjątkowy - zarówno gdyby traktować nazwę jako zestawienie (z 2 nazw charakteryzujących) jak i w wypadku, gdyby miała być oparta na wyrażeniu apelatywnym, w dodatku niejasnym semantycznie: T. S k u l i n a, *Staroruskie imiennictwo osobowe*, Wrocław 1973-1974, cz. 2, s. 49. Zapisy w rodzaju Упирь Макарий, Опура pojawiają się dopiero od XV w., i pochodzą z terenów Rusi pn.-wsch., por.: С. Б. В е с е л о в с к и й, Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва 1974, s. 332, 232.

[42] S y c h t a, *Słownik gwar kaszubskich...*, t. 3, s. 331.

na Ukrainie zakarpackiej[43]; akcjonalny symbol deszczu stanowi również polewanie wodą mogiły wisielca. Skierowanie działania na ciała zmarłych w jakiś sposób "nieczyste" ma tu na celu zatopienie - prawdziwą śmierć. W takim razie lokalizacja "tamtego" świata musi być również związana z wodą.

Z wodą (bagnami, rzekami) związana jest również obecność demonicznych istot zwanych topielcami[44], przy czym istotne jest, iż nie są to tylko "dusze" ludzi utopionych, lecz, ogólnie, zmarłych przedwcześnie śmiercią nienaturalną. Przebywają one na granicy "tego" i "tamtego" świata i podobnie jak "nieczyste" ciała należą do sfery akwatyczno-chtonicznej świata[45].

Wierzenia ludowe wiążące obecność "nieczystych" ciał i dusz ze sferą akwatyczno-chtoniczną, obrzędy z symboliką wywoływania deszczu, w których polewanie grobu wodą (ziemską) reprezentuje wodę chtoniczną wskazują, iż "dusze" i ciała nie znajdują się na właściwym im miejscu - w krainie zmarłych. Po to aby tam dotrzeć, musi "dusza" przebyć wodę (rzekę) stojącą, płynącą, a nawet ognistą, ciało zaś, które "nie do końca" umarło ("żywy trup", upiór) powinno znaleźć się bezpowrotnie w ziemi, za wodą, w wodzie chtonicznej.

Powyższe ustalenia dokonane w oparciu o dawny model słowiańskiego świata oraz współczesne jego ludowe wizje pozwalają wydzielić zakres znaczeniowy etymologizowanego słow. 'upiór'. Pierwotne znaczenie wyrazu byłoby 'to, co podnosi się z wody (chtonicznej)', zaś jego rdzeń **up-*, **op-* 'woda' miałby znaczenie lokalizujące. Archaiczne środki formalne *-r/n-* wskazywałyby ogólnie na 'czynność wydobywania się, podnoszenia się'. Archaiczny typ nominalny w ten sposób zrekonstruowany może nie być w językach słowiańskich tak bardzo wyjątkowy, jeśli przyjmiemy, że w jego ramach są kontynuowane słowiańskie nazwy geograficzne: apellatywa związane z wodą, wzniesieniami terenu, niektóre n. loci i hydronimy.

---

[43] Н. И. Толстой, С. М. Толстая, К реконструкции древнеславянской духовной культуры (лингво- и этнографическкий аспект), [w:] Славянское языкознание. VIII Международный съезд славистов, Москва 1978, s. 384 n.

[44] Wierzenia te są szczególnie popularne u Słowian północnych, por.: *Słownik folkloru polskiego*, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1965, s. 416.

[45] J. i R. Tomiccy, *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Warszawa 1975, s. 104 n., 121 n.

Z terenów zach. słow. można by tu np. zaliczyć: kaszub. *opańsko* 'trzęsawisko', *opoka* 1. 'bagno, torfowisko', 2. 'skała, kamień'[46], pol. *opar*, 'mgła, woń', *oparzelisko* 'grząskie, nie zamarzające miejsce', a nadto może niektóre n. loci typu *Opinogóra* 'miejscowość na Mazowszu położona na wyniosłym wzgórzu', *Oporów* 'miejscowość k. Kutna, pierwotnie zamek zlokalizowany na cyplu oblanym wodą'[47].

Na Podlasiu n. loci typu *Opary, Oparowo* są wyraźnie zlokalizowane nad rzekami, z kolei poleskie n. loci z nagłosowym *up-* to przeważnie nazwy dawnych uroczysk (w puszczy królewskiej): *Upieryniec, Upiorówka, Upierowskie;* tu także *Opirów* 'posiadłość ziemska położona w odosobnionym miejscu'[48].

Z terenów polskich warto też odnotować n. loci typu *Wapno* (Wielkopolska) 'wieś znana m. in. z kopalni gipsu', także wlkp. *Wapionka* 'młyn i tartak na stawku', *Wapno* 'wieś położona na wzniesieniu nad strumieniem', pd. wsch. małop. *Wampierzów* 'wieś zlokalizowana na równinie nad brzegiem rzeki'. Na polskim Podkarpaciu element wap- zawierają nazwy wzniesień terenowych a także hydronimy: *Wapionka* 'wzgórze oblewane przez liczne strumienie', *Wapienica* 'szczyt górski'; *Wapienna, Wapnica, Wapnik*[49]. Toponimy tego typu występują również na terenie Czech: *Vápenice, Vápenka, Vápensko,* nazwy terenów nizinnych: *Vápno, Vápny*[50].

Na terenach brus. i zach. ukr. nazwy takie mają często polskie odpowiedniki; trudno rozstrzygnąć, czy są one rdzennie wschodniosłowiańskie, czy pojawiły się wraz z polską kolonizacją na tych terenach. Na Białorusi byłyby to najczęściej n. loci określające wsie, osady, byłe posiadłości ziemskie: Опеньки (pol. *Opieńki*), Опеница//Вапеница, Оперово (pol. *Opirów*), Опоры, Упинки, Упенек, Упино, Упеница, Упиревичи (pol. *Upierowice, Upiórowicze*). W kilku wypadkach mogliśmy zauważyć ich szczególną lo-

---

[46] S y c h t a, *Słownik gwar kaszubskich...*, t. 3, s. 323, 326.

[47] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (red. F. S u l i m i r s k i i in.), Warszawa 1880–1902, t. VII, s. 538, s. 540–544.

[48] Tamże, s. 554, 813.

[49] Tamże, t. 12, s. 933, 941–942; t. 15, cz. 2, s. 678.

[50] F. B e z l a j, *Slovenska vodna imena*, Lublana 1956–1961, t. 1, s. 38.

kalizację: nad strumieniami, po obydwu stronach rzeki[51]. Na terenie ukraińskim[52] n. loci zawierające **up-*, **ъp-* są najczęściej zlokalizowane nad rzekami, np. zach. ukr. Упир, Опары, Опорець, *Oparów, Oporzec, Opór* (nad rzeczką o tejże nazwie), pn. ukr. Упири, Опеньки. W rejonie Karpat mamy też hydronimy Онака, Опор, Опер.

Analogicznie rysuje się obraz na terenie rosyjskim[53]: w pasie północnym występują zarówno hydronimy Опан, Опанка jak i n. loci określające wsie, a nawet cmentarze: Опарка, Опары (nad rzeką Опарка); Упырево, Упыревка, Упирькова. Dla porównania warto przytoczyć dialektalne apellatywy опора 'skalisty brzeg'[54], опока 'wapień, rodzaj gliny', опупок (m.), опупь (f.), опупье (n.) 'pagórek, wzniesienie terenowe podczas wylewu wody'[55].

Wsch. słow. nazwy terenowe z **wap-* to z reguły n. loci: brus. Вапельня (pol. *Wapielnia*), Вапеница//Опеница (pol. *Wopienica*); zach. ukr. *Wapienne, Wapowce, Wapnisko, Wapielnia* (uroczysko), *Wapno* (uroczysko), *Wapielnia* (wzgórze). Hydronimy są chyba mniej liczne, por. ros. Вапово (jezioro; Вапова - wieś nad tym jeziorem), zach. ukr. Вапникова oraz Вопь, Опь (rzeki)[56].

Na terenach pd. słow. odnaleźliśmy najczęstsze odpowiedniki z rdzennym /a/ w **vap-*, **ap-* obecnym w apellatywach i hydronimach: st. bułg. вапа 'jezioro, błoto', bułg. dial. вапа, въпа 'wgłębienie', schorw. вапа 'para'[57], słoweń. *apno, aplênoa*, hydronimy *Apnenik, Apnenk, Apnenca*, toponimy *Apno, Apnenik, Apence*, w tym niziny *Aplenk, Aplena dolina, Vaplenca dolina*[58]. Apellatywy z inną niż /a/ samogłoską rdzenną są znacznie rzadsze, por. schorw.

---

[51] M. V a s m e r, *Russisches geographisches Namenbuch*, Wiesbaden 1964 n., t. 1, s. 640; t. 6, s. 428-429; t. 9, s. 295-297; *Słownik geograficzny...*, t. 7, s. 813.

[52] V a s m e r, *op. cit.*, t. 9, s. 296; *Słownik geograficzny...*, t. 7, s. 538 n., 566; t. 15, cz. 2, s. 674; J. U d o l p h, *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen*, Heidelberg 1979, s. 617.

[53] V a s m e r, *op. cit.*, t. 1, s. 640; t. 6, s. 428.

[54] U d o l p h, *op. cit.*, s. 617.

[55] Д а л ь, Толковый словарь..., t. 2, s. 681, 687.

[56] *Słownik geograficzny...*, t. 15, cz. 2, 678; M. V a s m e r, *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*, Wiesbaden 1967, t. 1, s. 258-259, 369.

[57] Г е о р г и е в, [i in.], Български..., t. 2, s. 118.

[58] Š e z l a j, *op. cit.*, t. 1, s. 37-38.

oplen, słoweń. *Èplan*, n. loci (niziny) *Oplena, Oplenka, Jeplenica, Jepnica*, bułg. *opor* 'wzniesienie'[59].

Rdzenie **op-* **up-* występujące na terenie słowiańskim w nazwach wodnych mają swoje odpowiedniki w językach bałtyckich: st. prus. *ape* 'nurt, rzeka', *wupyan* 'chmura'; łotew. *upe* 'woda, strumień'; litew. *ùpė*, dem. *upiele, upienis* 'rzeka'[60]. Podobny stan ilustrują też bałtyckie n. loci i hydronimy, np. łotew. (także nazwy błot), *Apara*, litew. *Aparaĩ*[61]. Na terenie Litwy szczególnie częste są n. loci z *up-* zlokalizowane nad wodą, np. *Upniki, Upina* (nazwa rzeczki i jednocześnie miasta nad nią), por. także *Opnary* (nazwa posiadłości ziemskiej)[62].

PRZEGLĄD ETYMOLOGII SŁOW. 'NIETOPERZ'

F. Miklosich rekonstruował pierwotną formę jako **netopyrъ*, z budową słowotwórczą analogiczną do grec. νυκτερίς 'nietoperz' (νύκτερος 'nocny') oraz łac. *vespertilio* 'ts.' (*vesper* 'wieczór'). Jego zdaniem wyraz psł. miałby dwa rdzenie: **neto-* związany z **nokts* 'noc' oraz **per-* 'latać', 'fruwać'; pierwotne znaczenie byłoby więc 'fruwający nocą'[63]. Analogiczną etymologię przyjmuje N. Szanskij[64], powiązań między **netopyrъ* i **noktь* nie wykluczają również J. Holub i F. Kopečný[65]. Jednocześnie ci ostatni przyjmują jako pierwotną również postać **lepetyrъ*, z rdzeniem **lepet-/ /*lopot-* od: **lětěti*. Jako dowód przytaczają pol. dial. *latopierz* 'nietoperz', schorw. *leptir* 'motyl', st. rus. нельтырь, нопотырь; postać pierwotna wyrazu uległa, ich zdaniem, silnym odkształceniom pod wpływem tabu językowego.

Z innych propozycji etymologicznych warto przytoczyć podaną przez Ł. Kopečnego i V. Šaura możliwość użycia psł. prefiksu **ne-*

---

[59] Tamże, s. 38.

[60] E. F r a e n k e l, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg-Göttingen 1955, s. 1169; P o k o r n y, *Indogermanisches...*, s. 1149.

[61] U d o l p h, *op. cit.*, s. 617.

[62] *Słownik geograficzny...*, t. 7, s. 812-814; t. 15, cz. 2, s. 413.

[63] M i k l o s i c h, *Etymologisches Wörterbuch...*, s. 214.

[64] Ш а н с к и й, Краткий..., s. 291.

[65] H o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 244.

(ze znaczeniem negatywnym) w nazwach typu **nevodъ* 'rodzaj sieci rybackiej', pol. dial. *niełap* 'upiór', a nadto **netopyrъ*: nazwy te pojawiły się w wyniku działania tabu językowego, przy czym dwie ostatnie mogły być rezultatem magicznego określania istot uważanych przez lud za nieuchwytne[66].

Zdaniem A. Brücknera (por. jego etymologię psł. 'upiór') w **netopyrъ* występuje rdzeń **pyrъ*, **ptyrъ* w znaczeniu coll. 'ptactwo'. Ciekawy jest, naszym zdaniem, zaproponowany przez Brücknera pierwotny podział słowotwórczy wyrazu jako **ne-to-pyr*, analogicznie do tabuizowanych nazw roślin typu *nietota* (nie-to-ta)[67].

W sumie więc przegląd etymologii wyrazu wskazuje, iż najczęściej przyjmuje się psł. postać **netopyrъ*. We współczesnych językach słowiańskich wyraz wykazuje bardzo silne odkształcenia fonetyczne pierwszej sylaby (*la-*, *le-*, *ma-*, *mę-*, *na-*, *no-*) lub nawet jej brak, niemniej daje się w nim wydzielić dość stabilny fonetycznie element *-to-* oraz *-p'er-/-p'ir-*, *-per-/-pyr-* (por. zestawienie na s. 125). Ustalenie twardej lub miękkiej spółgłoski wargowej w og. słow. formie możliwe jest w oparciu o postać wyrazu w tych językach, które posiadają opozycję wargowych przed samogłoską (pol., ros., brus., głuż., dłuż.). Współczesne postaci w ros., dłuż. i głuż. wskazują na obecność /p/ twardego. We wsp. pol. mamy wprawdzie /p/ oraz /p'/, jednak porównanie z zapisami w zabytkach st. pol. a nadto w st. rus. i słoweń. zdecydowanie przemawia na korzyść obecności pierwotnej spółgłoski twardej. Z kolei z zestawienia form poświadczonych w zabytkach pol., ros. i słoweń. wynika, że po twardym tematycznym /p/ musiała występować samogłoska /y/. Rozstrzygnięcie na korzyść /r/ lub /r'/ w pierwotnym wygłosie wyrazu może być dokonane w oparciu o postać fonetyczną poświadczoną w ros., pol. i czes. oraz w zabytkach ich piśmiennictwa (por. analizę fonetyczną og. słow. 'upiór'). Historyczne i współczesne świadectwa wymienionych języków wskazują na pierwotne /r'/. Wobec tego są wszelkie podstawy do uznania rekonstrukcji psł. **netopyrъ* jako fonetycznie uzasadnionej.

Postać wyrazu w bułg. прилеп oraz ukr. перап można tłumaczyć jako powstałą wtórnie w wyniku metatezy; прилеп=**lěpyr(ъ)* (w o-

---

[66] *Etymologický slovník slovanských jazyků* (red. B. H a v r á n e k), Praga 1973-1980, t. II, s. 447-448.

[67] B r ü c k n e r, *Etymologiczny słownik...*, s. 594.

parciu o pol. dial. *latopierz*, moraw. *litoper*, słow. dial. *letopier*) przez adideację do **lětěti*, a może raczej прилеп = **le (lě)-pyr(ь)* pod wpływem **lelěti* (por. schorw. *ljiljak*, maced. лилјак)[68]. Podobnie ukr. пергач mogło pojawić się w wyniku metatezy w sylabach tematu: пергач = **hačper*, jeśli porównamy formę ukr. z pol. dial. (małop.) *gacopierz*, maz. *kacopierz*, śląs. *garčopyš*, słow. *gacek/hastopier*.

Przyjmując jako fonetycznie uzasadnioną rekonstrukcję psł. wyrazu jako **netopyrь* wypada z kolei ustalić jego pierwotne znaczenie; w tym względzie między etymologami występują znaczne rozbieżności.

PIERWOTNE ZNACZENIE PSŁ. **NETOPYRЬ*

W powyższym mogą być pomocne współczesne nazwy 'nietoperza' zawierające w swym składzie element **myšь*: pol. dial. *latomysz*, brus. dial. лятуча мыш, ros. (powszechne) летучая мышь, czes. dial. *(půl)-myšak*, *vokřidlená myš*[69], serb. *slijepi miš*, *šišmiš*, *liromiš* (por. także niem. *Fledermaus*, franc. *chauve-souris*)[70]. Wskazują one na ludowe wyobrażenia o 'nietoperzu' i mogą być oparte nie tylko na zauważalnym, zewnętrznym podobieństwie ciała tych zwierząt do myszy, lecz, co naszym zdaniem ważniejsze, mogą łączyć się z odległymi, pogańskimi wyobrażeniami o "duszy" przyjmującej m. in. postać myszy i nietoperza. Takie pierwotne asocjacje były żywe np. jeszcze w okresie polskiego średniowiecza na tyle, że wg J. Bystronia warunkowały stosunek do nietoperza jako "siły nieczystej", posiadającej moc rzucania uroku, niebezpiecznej dla

---

[68] B u d z i s z e w s k a, *Słowiańskie słownictwo...*, s. 88. Autorka chyba niesłusznie stwierdza niejasność *etymologii* nazw nietoperza typu ukr. лилик, dial. łemk. *lylyk*, schorw. *ljiljak*, maced. лилјак; ich pochodzenie wyjaśnił J. Rozwadowski, wg którego są to derywaty z sufiksami - **akъ*, - **ikъ*, - **ьkъ* od psł. ***lilēti* (=*lelēti*) 'chwiać się, falować' (st. ind. *lēlēyati* 'chwiać się, drżeć'): J. R o z w a d o w s k i, *Z zagadnień gramatycznych i etymologicznych*, [w:] *Wybór pism*, t. 2. *Językoznawstwo indoeuropejskie*, Warszawa 1961, s. 173 i n.; por. także J. S t r u t y ń s k i, *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Wrocław 1972, s. 89.

[69] U t ě š e n ý, *O nazwach nietoperza...*, s. 388 n.

[70] h o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 244.

człowieka[71]. Według dawnych wyobrażeń nietoperz miał powstać z myszy, był "posłem diabelskim" wkręcającym się we włosy itp. Z tego powodu istniał zwyczaj unieszkodliwiania go - przez przybijanie żywcem do drzwi lub wrót domostwa. W folklorze wsch. słow. analogiczne wyobrażenia o pokutującej "duszy" przybierającej postać ptaka, w tym nietoperza i również myszy, notuje jeszcze w XIX w. znakomity znawca folkloru, A. Afanasjew[72]. Warto przy tym wspomnieć, że ówcześnie lud rosyjski używał nazwy вампирь zarówno dla określenia 'upiora' jak i 'nietoperza'[73].

Wyobrażenie o "duszy" w powyższej postaci jest bardzo dawne u ludów indoeuropejskich: w literaturze starogreckiej już Homer przedstawia 'cienie zmarłych' w postaci nietoperzy[74].

Na uwagę zasługują w tym względzie pewne praktyki magiczne notowane na terenie wsch. Słowiańszczyzny w XIX w.: w celu pozbycia się 'upiora' zmuszano go za pomocą stosowanych zaklęć do wejścia do glinianego dzbana. Dzban ten następnie spalano na stosie drewna, a jego głośne pęknięcie miało oznaczać, iż zabieg przyniósł oczekiwany rezultat. Podobne uzasadnienie miały chyba pewne polskie obyczaje ludowe notowane w Małopolsce w XIX w.: w tzw. ostatki (lub środę popielcową) wywożono tu w pole wybraną osobę ukrytą pod słomianą budą. Przykrycie to następnie podpalano i jednocześnie wyrzucano w górę kota (lub koguta) z okrzykami: *Leci dusa*[75]. Rzekome ofiary starały się niezauważalnie opuścić słomiane nakrycie. Zawarte w przytoczonym obyczaju elementy kremacji mają z pewnością charakter symboliczny, lecz mogą być oparte nie tylko na racjonalnym skądinąd spostrzeżeniu, że ogień jest skutecznym sposobem dematerializowania.

Przytoczone tu obyczaje mają bowiem swe odległe analogie w przedchrześcijańskim obrządku pogrzebowym, dokładnie opisanym przez etnografów, archeologów i historyków kultury[76]. Z opi-

---

[71] J. B y s t r o ń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII*, t. 1, Warszawa 1976, s. 268.

[72] A. M. А ф а н а с ь е в, Поэтические воззрения славян на природу, т. 3, Москва 1869, s. 301, 568.

[73] Tamże.

[74] Tamże; nadto o rozpowszechnieniu wiary w upiory na różnych kontynentach świata, zob.: *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, vol. 2, New York 1949-1950, s. 1154.

[75] L. L i s o w s k i, *Sobótka*, "Wisła" 1892, t. 6, s. 689 n.

[76] P. J a s i e n i c a, *Polska Piastów*, Warszawa 1979, s. 15 n.; S.

sów tych wynika, że pośmiertny związek "duszy", rozumianej jako swoiste *vis vitalis*, z martwym ciałem był traktowany jako nienaturalny, zatrzymywał bowiem "duszę" w pobliżu zwłok, w wyniku czego mogła ona niekiedy wcielać się w nie z powrotem i podążać do ludzkich siedzib. Obrządek kremacji wywodzi się więc z troski o uspokojenie "duszy", oddzielenie jej - poprzez ogień - od związku z martwym ciałem i tym samym kieruje ją na inną orbitę wędrówek, nie kolidujących z "przyrodzonym" porządkiem.

Obrządek kremacji znany jest na terenie Europy od pocz. 2 tysiąclecia p.n.e., był powszechny u ludów tzw. kultury łużyckiej (XIII-IV w. p.n.e.) oraz u dawnych Słowian, występując tu obok rzadszego obrządku humacji[77].

Powyższe zestawienia pozwalają, jak się wydaje, na dokonanie rekonstrukcji dawnych słowiańskich wierzeń o powracających "duszach" odbitych w znaczeniu wyrazu 'nietoperz' i 'upiór': były to "dusze" które nie przeszły przez działanie ognia podczas obrządku pogrzebowego. Znaczenie etymologiczne psł. **netopyrь* byłoby 'to, co jest bez ognia', z rdzeniem **pyr-* 'ogień' (≤ie. ***pūr, pu̯ōr, peu̯ōr*), posiadającym swe odpowiedniki we wszystkich niemal językach ie.[78] Rdzeń ten zachował się we współczesnych językach słowiańskich: pol. *perzyna* (przestarz.) 'zgliszcze'[79] (współcześnie tylko we frazeologizmach), nadto *zaperzony, zaperzać się* 'unosić się gniewem'[80] (czego zewnętrzną odznaką jest poczerwienienie na twarzy); głuż. *pyrić*, dłuż. *pyriś* 'palić'; czes. *pýř, pýr* (m.), *pyří* (n.) 'rozpalony popiół', *pýřiti* 'czerwienieć'; słow.

U r b a ń c z y k, *Religia pogańskich Słowian*, Kraków 1947, s. 52; J. W i e l o w i e j s k i, *Życie codzienne na ziemiach polskich w okresie wpływów rzymskich* (I-V w.), Warszawa 1976, s. 221-226; S y c h t a, *Słownik gwar kaszubskich...*, t. 3, s. 332; В. В. В и н о г р а д о в, Из истории русской лексики и фразеологии, "Доклады и сообщения Ин-та языкознания АН ССР" 1954, no. 6, s. 10 n.

[77] M. C a b a l s k a, *Ze studiów nad obrządkiem ciałopalnym w Europie przedhistorycznej*, "Zeszyty Naukowe UJ" 1967, nr 149, Prace Archeologiczne, z. 8; H. Ł o w m i a ń s k i, *Religia Słowian i jej upadek* (w. VI-XII), Warszawa 1979, s. 73 n.

[78] J. B. H o f m a n n, *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache*, München 1950, s. 291; A. W a l d e, J. P o k o r n y, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Berlin 1926-1932, s. 14; Ф а с м е р, Этимологический словарь..., т. 4, s. 419.

[79] *Słownik języka polskiego*, pod red. M. S z y m c z a k a, t. 2; Warszawa 1981, s. 639.

[80] Tamże, t. 3, s. 941.

pȳr (książk.) 'rumieniec na policzkach', 'czerwienienie się' (także o zorzy), dial. *pyrina* (f.) 'zgliszcze, popiół', *pyrit' sa* 'mieć rumieniec na twarzy', *zapyrit' sa* 'zaperzyć się'[81]; słoweń. *zapíriti se* 'poczerwienieć'; schorw. *píriti, pîrīm* 'dmuchać, lekko wiać', *pìrjān* (m.) 'duszone mięso', *pirjániti, pìrjānīm* 'dusić mięso w naczyniu', *spíriti, spîrīm* 'rozdmuchać, rozniecać (ogień)', *upíriti, ùpīrīm* 'dmuchając rozniecić ogień'[82]. Pewnych przykładów z języków wsch. słow. nie udało nam się odnaleźć.

W oparciu o powyższe stwierdzenia o znaczeniu etymologicznym psł. **netopyrъ* jako 'to co jest bez ognia' związanym z obecnością rdzenia **pyrъ* 'ogień', możemy uznać, że element nagłosowy **ne-* pełni tu funkcję prefiksu ze znaczeniem negatywnym 'nie'. Taki typ derywatów odrzeczownikowych jest we współczesnych językach słowiańskich nielicznie reprezentowany. Można tu wymienić przede wszystkim psł. **nebogъ* (współcz. przymiotnik), z etymologicznym znaczeniem 'nie posiadający, pozbawiony czegoś', derywowany od rzeczownika **bogъ* w znaczeniu 'bogactwo, szczęście, pełnia czegoś'. Wymienioną podstawę derywacyjną można współcześnie spotkać w nielicznych frazeologizmach typu czes. *najedli sme do boha* 'do syta'[83], st. pol. *do boga* 'wiele, bardzo'[84], schorw. *teško do zla boga* 'bardzo ciężko', ukr. за малим богом 'prawie nic'[85]. W tekstach scs. небогъ (przym.) występuje w znaczeniu 'ubogi, nieszczęśliwy'; w tym znaczeniu także неборе[86], por. pol. *nieborak*, dłuż. *njeborje* 'biedak', *njabogi* 'zmarły', głuż. *njebožatko* 'dziecko godne pożałowania, półgłówek', *njeboh/i/* 'zmarły'[87], st. czes. *nebohý* 'zmarły', współcz. czes. 'ubogi, biedny, nieszczęsny', *nebožtík* 'nieboszczyk'[88] (polski odpowiednik: *nieboszczyk*). Pier-

---

[81] *Slovník slovenského...*, t. 3, s. 675.

[82] F r a n č i ć, *Słownik serbochorwacko-polski*, t. 2, s. 386, 387, 863, 1068.

[83] M a c h e k, *Etymologický slovník...*, s. 59.

[84] G. K n a p s k i, *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1621, s. 124, 1303.

[85] H. S c h u s t e r-Š e w c, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, vol. 1, Bautzen 1978, s. 47.

[86] F. M i k l o s i c h, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Windobonae 1865, s. 420.

[87] S c h u s t e r-Š e w c, *Historisch-etymologisches Wörterbuch...*, vol. 1, s. 47.

[88] M a c h e k, *Etymologický slovník...*, s. 59.

wotne znaczenie psł. **nebogъ* było zapewne 'ten, kogo nie dotyczy los, szczęście, udział na tym świecie'[89].

Jeśli analizować powyższy szereg słowotwórczy z opisowego punktu widzenia to, oczywiście, prefiks **ne-* nie pełni współcześnie żadnej funkcji relatywnej: wyżej omówione wyrazy z tym prefiksem są w językach słowiańskich zdeetymologizowane, podobnie jak kontynuanty psł. **nedělja*, **neukъ*, **nevodъ*, **netopyrь*. Zapewne część tych wyrazów miała znaczenie tabuizowane, wyrażające pragnienie nie spełnienia tego, co wyrażał rdzeń rzeczownika[90]. Pouczające są pod tym względem zauważone przez A. Brücknera nazwy botaniczne określające rośliny o właściwościach leczniczych typu pol. *nietota* 'Lycopodium Selago L.'[91], ukr. нитота[92], czes. *netojka* 'Alyssum' (*bila netojka je dobra "statkom od ochvatu"*)[93]. Odmienne zapewne życzenie przejawia się w nazwach botanicznych typu pol. *toja*, *tojad*, ukr. тоя, нетоя, тоядь, туя[94], 'Aconitum, roślina, której szczególnie bulwy korzenne zawierają niezwykle silny środek trujący'; nazwy te również posiadają znaczenie tabuizowane.

Powyższa analiza słowotwórcza derywatów odrzeczownikowych z prefiksem negatywnym **ne-* pozwala analogicznie rozpatrywać psł. **netopyrь* jako **ne-to-pyr-ь*.

PODSUMOWANIE

Zasadnicze wnioski płynące z przedstawionej tu etymologii słow 'upiór', 'wampir' i 'nietoperz' są następujące:

1) wywodzą się one z psł. ***up-r/n-*, ***op-r/n-*, **op-bjь* oraz **netopyrь*;

---

[89] Tamże: także H o l u b, K o p e č n ý, *Etymologický slovník...*, s. 42.

[90] *Etymologický slovník slovanských...*, t. 2, s. 448; Ф а с м е р, Этимологический словарь..., т. 3, s. 55.

[91] B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny...*, s. 361-362.

[92] Г р і н ч е н к о, Словарь української..., т. 2, s. 564.

[93] V. M a c h e k, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praga 1954, s. 65.

[94] S. M a k o w i e c k i, *Słownik botaniczny łacińsko-małoruski*, Kraków 1936, s. 5-6.

2) rekonstruowana postać **up-r/n-, **op-r/n- przedstawia archaiczny typ nominalny z pierwotnym rdzeniem spółgłoskowym **up-, **op- posiadającym znaczenie lokalizujące 'woda'; archaiczne środki formalne -r/n- mogły ogólnie wskazywać na 'czynność wydobywania się, wznoszenia się';

3) znaczenie etymologiczne psł. **up-r/n-, **op-r/n- można ustalić jako 'to, co podnosi się z wody';

4) rekonstruowana postać *op-bjь (może dial.) z tymże rdzeniem op- to pierwotny przymiotnik odrzeczownikowy (lub rzeczownik masc.) z sufiksem -bjь;

5) *opьbjь miało znaczenie etymologiczne 'wodny, należący do wody';

6) psł. *netopyrъ należy do archaicznych nazw tabuizowanych składających się z następujących elementów słowotwórczych: *ne-to--pyr-ъ, wśród których występuje prefiks negatywny *ne- ze znaczeniem 'nie' oraz rdzeń *pyr- 'ogień'; wyraz jest derywatem odrzeczownikowym;

7) psł. *netopyrъ posiadało etymologiczne znaczenie 'to, co jest bez ognia';

8) zbliżenie semantyczne między słow. 'upiór' i 'nietoperz' nastąpiło po zatarciu motywacji semantycznej wyrazu (poprzez rdzeń ze znaczeniem 'woda'); powiązania obydwu wyrazów wiążą się z ewolucją systemu (modelu) pogańskich wierzeń i wyobrażeń "tamtego" świata, z którym wyrazy te pozostawały w ścisłych powiązaniach funkcjonując jako terminy religijne.

W zakończeniu wypada podkreślić, iż rozpowszechnienie konkretnej postaci wyrazu należącego do sfery wierzeń religijnych nie musiało w przeszłości pokrywać się z dialektalnymi podziałami Słowiańszczyzny, lecz wiązało się raczej z historią wierzeń i rozwojem kultury duchowej Słowian. Pochodzenie etymologizowanych tu wyrazów łączy się z ogólniejszym problemem historii pogańskiej religii, która była konglomeratem przeżytków z odległej przeszłości i współistniejących z nimi nowych wyobrażeń: świat pogańskich Słowian był kompleksem wierzeń i wizji krystalizujących się w procesie swoistej ewolucji, w której na stare (także i indoeuropejskie) relikty nakładały się nowe[95]. Omawiane tu wyrazy mogły być semantycznie motywowane tylko w powiązaniu z określo-

[95] Ł o w m i a ń s k i, *Religia Słowian...*

nym kontekstem religijno-wierzeniowym. Zanik tego kontekstu (ewolucja w okresie pogańskim, zmiana obrządku pogrzebowego, wpływ chrześcijaństwa) mógł wprowadzić rozchwianie i stopniowy zanik pomiędzy formą i znaczeniem wyrazów. W odróżnieniu od "zwykłych" apellatywów wyrazy będące terminami religijnymi, a więc szczególnie powiązane z kontekstem historyczno-kulturowym, posiadały "nadjęzykową" funkcję symboliczną. Funkcja ta utrzymywała się do czasu, dopóki istniał wiążący ją kontekst (tu szczególnie: wyobrażenie o lokalizacji "tamtego" świata, obrządek ciałopalenia), natomiast na płaszczyźnie języka określone morfemy były odbiciem pewnych konstrukcji semiotycznych podlegających ewolucji. Można więc przypuszczać, że rekonstrukcja pierwotnej formy i znaczenia psł. wyrazów należących do sfery terminologii religijnej wymaga stosowania nieco innej hierarchii czynników systemowych i ekstralingwistycznych niż w wypadku wyrazów nieterminologizowanych.

Instytut Filologii Rosyjskiej
Zakład Językoznawstwa

Grażyna Rytter

СЛАВ. 'УПЫРЬ', 'ВАМПИР', 'НЕТОПЫРЬ'

В статье предлагается следующая этимология слав. слов с выше указанным значением: п. слав. (архаическое) **ир-г/п-, **ор-г/п- с первичным значением 'то, что поднимается, появляется из воды', п. слав. (возм., диал.) *ор-ьjь со значением 'водяной, принадлежащий к воде'.

Для общепринятой этимологами формы п. слав. *netopyrь предлагается первичное значение 'то, что без огня'. По мнению автора данные слова были первично связаны своим значением с древней языческой моделью "того" света. Их этимология строится посредством анализа архаических явлений совр. слав. обрядности и похоронных обрядов языческой поры; данный анализ добавочно аргументируется материалом слав. гидронимии и топонимии.